

WALDEMAR POTKAŃSKI

JAN WAĆŁAW MACHAJSKI
(27 XII 1866 – 19 II 1926)

Słowa kluczowe: anarchizm, socjaliści, rewolucja

Key words: anarchism, socialists, revolution

Na początku XX w., w szczególności w trakcie pierwszej rewolucji proletariackiej z 1905 r., wśród różnych odłamów myśli anarchistycznej w Cesarstwie Rosyjskim (a także w Królestwie Polskim) pojawił się nowy i popularny kierunek nazywany „machajewszczyzną”. Nazwa nawiązuje do osoby, która wyznaczyła podstawy tego ruchu – Jana Waćława Machajskiego, urodzonego 27 grudnia 1866 r. w Busku w powiecie stopnickim (w guberni kieleckiej)¹. Po śmierci ojca Konstantego, gdy nasz bohater miał zaledwie cztery lata, zaznał prawdziwej biedy. Już w wieku ośmiu lat starał się wspomagać matkę Karolinę i swoje pięcioosobowe rodzeństwo udzielając korepetycji szkolnym kolegom. Po ukończeniu gimnazjum w Pińczowie kontynuował od 1882 r. dalszą naukę w Męskim Gimnazjum Rządowym w Kielcach.

W młodości Machajski przyjaźnił się z Janem Stróżeckim, wybitnym działaczem polskiej lewicy². Stróżecki wspominał: „Był to bardzo zdolny uczeń, spokojny, nie mający żadnych zatargów z władzami szkolnymi”. Dalej opisał pierwszy akt niesubordynacji Machajskiego: „W klasie siódmej za namową kolegi pierwszy raz poszedł do knajpy na kufel piwa i został przy-

¹ L. Dubel, *Zapomniany prorok rewolucji. Szkic o Janie Waćławie Machajskim*, Lublin 2009, s. 27.

² Był on współtwórcą II Proletariatu, Zjednoczenia Robotniczego, a później (w 1892 r.) założycielem PPS i członkiem jego pierwszego kierownictwa.

dybany przez dyrektora. Za tę zbrodnię siedział w kozie 24 godziny i dostał trójkę ze sprawowania”. Machajski przez pewien czas mieszkał razem z Żeromskim i obaj nieomal przymierali głodem. Doszło do tego, że posługiwali się jedną parą butów i gdy jeden wychodził na miasto, to drugi musiał pozostawać w mieszkaniu³. W niczym nie przeszkadzało to obu panom w pracach koła literackiego i prowadzeniu wielogodzinnych dyskusji światopoglądowych i literackich. Młody Machajski żarliwie poszukiwał prawdy absolutnej chłonąc różne koncepcje i nurty światopoglądowe modne w tej epoce. Jako twórca kierunku „machajewszczyzny”, powszechnie kojarzonego z odrzuceniem wszystkiego, co wiązało się z polską tradycją narodową (czy wręcz z nienawiścią do niej), w młodości, zgodnie ze wspomnieniami Stróżeckiego, był „zapalonym patriotą”. W okresie warszawskich studiów (typowych dla osób dojrzewających w epoce pozytywizmu – na wydziale przyrodniczym i medycynie), które rozpoczął w 1886 r., organizował koła dla młodzieży i robotników (podobnie jak to czynił Edward Abramowski), którym udzielał korepetycji i których jednocześnie uświadamiał narodowo i patriotycznie, nawiązując do tradycji powstań narodowych z XIX w. Jak wspominał po latach Żeromski: „Gdy jako student podjął się wykładu historii porozbiorowej dla robotników czynił to w sposób niebywały; przynosił na wykłady plany bitew pod Grochowem lub Iganiami złożone z pojedynczych tablic, rysowanych nocami, z których układał wyborne obrazy tych zdarzeń wojennych wielkości ściany tej izby, gdzie wykład się odbywał”⁴. Zarazem, w trakcie tej działalności, charakteryzował się dużą zmiennością nastrojów i zdolnością przechodzenia od jednej skrajności w kolejną – odwrotną do poprzedniej. Ta skłonność miała cechować psychikę przyszłego ideologa rewolucji. Do tego nastawiał się bardzo emocjonalnie do wyznawanej w danym momencie doktryny i nie dawał się zwieść żadnemu tłumaczeniu i polem-

³ Dodaje także: „Będąc z natury towarzyski, z kolegami schodził się łatwo, a dla przyjaciół był oddany bezgranicznie [...]. Stefan Żeromski, jako znacznie starszy i drugoroczniak, z początku trzymał się od nas z daleka, ale później, kiedy pierwsze lody pękły, zbliżył się z nami, a szczególnie z Machajskim, z którym łączyły go tkliwe węzły przyjaźni”, Cyt. za: J. Stróżecki, *Wspomnienia* [nigdy niepublikowane wcześniej drukiem napisane w Paryżu w 1907 r.], „Archiwum Ruchu Rewolucyjnego” (dalej: „ARR”) 1977, t. IV, s. 40. O okresie przyjaźni z lat młodości pomiędzy Żeromskim i Machajskim: L. Dubel, *Zapomniany prorok rewolucji...*, s. 27–34.

⁴ Cyt. za: S. Żeromski, *Wspomnienia*, Warszawa 1963, s. 20.

ce. „Skoki w rozumowaniach czynił nadzwyczajne! Co w nim stałego było, to niezachwiany rewolucjonizm”⁵.

W tak zwanym „mgławicowym okresie” wykuwających się dopiero głównych nurtów światopoglądowych (na ziemiach polskich w ostatniej dekadzie XIX w.) osoby zrzeszone w konkretnej formacji swobodnie angażowały się w pracę w przeciwstawnych krańcowo ugrupowaniach⁶. W okresie odbywania studiów, a dokładnie od 1887 r. związał się z narodową organizacją młodzieżową „Zet” oraz nawiązał bliskie kontakty z czołowymi twórcami podstaw polskiego nacjonalizmu, w tym z Romanem Dmowskim. Nowa fascynacja koncepcją narodową nie przeszkodziła Machajskiemu w coraz większym zainteresowaniu ideą socjalizmu. I tak w kwietniu 1891 r. wraz z grupą narodowców, do których należał, zawiózł odezwę dla robotników, namawiając ich do udziału w demonstracjach patriotycznych pierwszego i trzeciego maja z okazji rocznicy uchwalenia konstytucji sprzed stu lat⁷. Został jednak zatrzymany przez policję krakowską i skazany na mocy wyroku z dnia 19 lipca 1891 r. na osiem dni aresztu i wydalenie z Austro-Węgier. W tych okolicznościach powrót do Cesarstwa Rosyjskiego groził jego uwięzieniem i dlatego wybrał emigrację na zachodzie Europy, a konkretnie udał się do Szwajcarii. Tam podjął studia na uniwersytecie w Zurychu, a dorywczo pracował jako malarz pokojowy. W Szwajcarii przejściowo związał się z grupą polskich emigrantów wyrażających poglądy lewicowe i należących do tzw. II Proletariatu. Skutkowało to

⁵ W okresie studiów w Warszawie namiętnie czytał, a nawet deklamował *Rzecz o obrońce czynnej i o Skarbie Narodowym* Z. Miłkowskiego, twórcy Ligi Polskiej. Tamże, s. 40–44; J. Salwiński, *Robotnik umysłowy – czyli Jana Wacława Machajskiego „prawdziwie robotnicza rewolucja”*, „Z Pola Walki” 1988, r. XXXI, nr 1 (121), s. 3–4; S. Pigoń, *Zygzaki przyjaźni. Jan Wacław Machajski – Stefan Żeromski*, [w:] *Miłe życia drobiazgi. Pokłosie*, Warszawa [1964], s. 354–355; J. Kądziela, *Młodość Stefana Żeromskiego*, Warszawa 1976, s. 46–48.

⁶ Termin ten został zapożyczony z fundamentalnej pracy poświęconej nurtowi narodowemu na ziemiach polskich: R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław–Warszawa 1980.

⁷ Por. Komitet Centralny Ligi Narodowej, *Odezwa*, Warszawa 8 XII 1899 r., [w:] *Papierzy Bolesława i Marii Wyslouchow*, t. 53. Materiały do dziejów Królestwa Polskiego i emigracji z lat 1820–1914. M.in. prasa powstańcza, odezwy, ulotki wyborcze, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – dalej: BO, sygn. 7227 III, k. 418; J. Wojtasik, *Warszawa w ruchu niepodległościowym...*, s. 207. Swoją drogą manifestacje patriotyczne organizowane przez narodowców spotkały się z krytyką polskich i niemieckich socjalistów, uznających je za dowód wstecznictwa politycznego. Por. *List otwarty w sprawie obchodów 100-letniej rocznicy 3 Maja*, [w:] *Broszury agitacyjne postępowych grup młodzieżowych...*, Biblioteka Jagiellońska, sygn. 6930 IV, k. 17–18.

faktycznym odejściem Machajskiego od wyznawanych wcześniej ideałów narodowych na rzecz socjalistycznych, a symbolicznie zastąpił ideowy „naród” kategoriami: „klasy społecznej” oraz „międzynarodowego interesu klasy robotniczej”. W końcu postanowił jednak wrócić do kraju pod wpływem krwawych wystąpień robotniczych do jakich doszło w Łodzi w czerwcu 1892 r.⁸ Na granicy – w dniu 3 czerwca 1892 r. – aresztowali go rosyjscy żandarmi i za sprawę sprzed roku i osadzili w osławionym X Pawilonie warszawskiej cytadeli. Został ostatecznie skazany na surową karę za drobny epizod z lat młodości. Otrzymał wyrok trzech lat więzienia (1,5 roku w Warszawie i kolejne 1,5 roku w petersburskich „Krestach”) oraz pięć lat osadzenia we wschodniej Syberii⁹. Niedoszły polityk narodowy trafił do Wilujka (w odległym kraju zamieszkałym przez Jakutów), gdzie sformułował swoją oryginalną lewicową doktrynę rewolucyjną. Sprzyjała temu atmosfera ożywionej dyskusji ideowej pomiędzy osadzonymi tu zesłańcami reprezentującymi różne, na ogół skrajne, nurty lewicowe. Z owego dyskursu rodziły się nowe niewyrażane dotąd wizje doktrynalne¹⁰.

Tu ostatecznie porzucił młodzieńczą fascynację koncepcją narodową i stworzył własną koncepcję, której osią był proletariatus, samorodnie przeprowadzający przewrót dający powszechną wolność. Ja trafnie ujął to Zygmunt Zaremba syberyjskie lata spowodowały głębokie przewartościowanie w poglądach Machajskiego: „Naród ustąpił miejsca ludzkości, lud ukonkretnił się w postaci Proletariatus, walka o nowy ład na świecie, której warto oddać się bez reszty, to jedynie walka powszechna i społeczna [...] Odrzucił patriotyzm jako wyraz prowincjonalizmu zagrządzającego drogę narastającej międzynarodowej sile rewolucyjnej”¹¹. Przebywając na Syberii, zdołał wydać w języku rosyjskim

⁸ Pod wpływem tych wydarzeń Machajski napisał odezwę wydaną w Tylży w czerwcu 1892 r. i podpisaną przez: „Polską Socjalno Rewolucyjną Partię”.

⁹ L. Dubel, *Zapomniany prorok rewolucji...*, s. 39–40.

¹⁰ Na zesłaniu w Wilujku zetknął się m.in. z takimi postaciami, jak: Stanisław Trusiewicz-Zalewski, Bronisław Wesołowski, Kazimierz Sobkiewicz, Jan Stróżecki i Ludwik Janowicz, nie wspominając o gronie rosyjskich rewolucjonistów z różnych formacji lewicowych. Wspomniani nie tylko opierali się na własnych przemyśleniach, ale dysponowali nawet niemiecką prasą socjaldemokratyczną, która i tam nawet do nich docierała. Por. N. Michta, J. Sobczak, *Stanisław Trusiewicz-Zalewski*, „Z Pola Walki” 1975, nr 1 (69), s. 113–114.

¹¹ Cyt. za: Z. Zaremba, *Słowo o Wacławie Machajskim*, Paryż 1967, s. 40.

swoją ideową broszurę, zatytułowaną *Ewolucja socjaldemokracji*¹². W pracy tej postulował, aby odrzucić socjalizm, a nawet anarchizm w dotychczasowym ujęciu dziewiętnastowiecznym. Podobnie uważał, że należało postąpić z koncepcją dotychczas funkcjonujących partii politycznych, zarówno marksistowskich, jak i rewizjonistycznych, wyrastających z korzenia niemieckiej socjaldemokracji, i parlamentaryzmu. Przełomowym postulatem Machajskiego było odejście od wiary w inteligencję, która w jego mniemaniu wskazywała robotnikom mylne drogowskazy w walce o postęp i wyzwolenie proletariatu. Dlatego robotnicy winni usunąć ze swoich programów postulaty polityczne, a zwłaszcza dogmat wolności, jako rzekomo niezbędnej do przeprowadzenia kolejnych zmian socjalnych i ekonomicznych¹³. Jak twierdził, korzystać z owej wolności będą nadal grupy uprzywilejowane (z inteligencją na czele), które wyrażają swoje tymczasowe braterstwo z robotnikami, jednak jest to mariaż doraźny i niepoparty żadnym logicznym spoiwem. Tymczasem, w jego ocenie, europejska socjalna demokracja była kierowana przez inteligentów, którzy dowolnie manipulowali proletariatem i określali mu program działania, dbając w istocie o własne partykularne interesy¹⁴. I ta myśl stała się najważniejszą wykładnią i ośnową koncepcji Machajskiego, umiejscawiając go w gronie prekursorów teorii nowej klasy wyzyskującej, mającej inteligencki rodowód i stojącej w sprzeczności z ludem wiejskim oraz proletariatem wielkomięskim¹⁵.

¹² Napisana i wydana po raz pierwszy (w języku rosyjskim) w 1898 r. na Syberii (na hektografie), w formie drukowanej ukazała się ponownie już w Genewie w 1905 r. A. Вольский [J. W. Machajski], *Умственный рабочий*, ч. 1: *Эволюция социал-демократии*, [b. m. w.] 1898. Cykl ten składał się z kolejnych trzech publikacji wydanych na przełomie XIX i XX w.: J. W. Machajski, *Le socialisme des intellectuels*, textes choisis, traduits et presents par A. Skirda, Paris 2001, s. 9–11.

¹³ Por. B. Drobner, *Bezustanna walka. Wspomnienia 1883–1918*, Warszawa 1962, [t. 1], s. 310. Na temat roli inteligencji w rosyjskim ruchu socjalistycznym i anarchistycznym: M. S. Shatz, *Jan Waclaw Machajski. A Radical Critic of the Russian Intelligentsia and Socialism*, Boston 1989, s. 56 i n.; Д. И. Рублёв, *Диктатура интеллектуалов? Проблема «интеллигенция и революция» в российской анархистской публицистике конца XIX–начала XX веков*, Москва 2010.

¹⁴ Myśl ta została omówiona w pracy: Я. В. Махайский, *Банкротство социализма в XIX в.* 1906; В. В. Комин, *Анархизм в России*, Калинин 1969, s. 97; Б. И. Горев, *Анархисты, максималисты и махаевцы: анархические течения в первой русской революции*, Пиотроград 1918, s. 59; С. Н. Канев, *Революция и анархизм...*, s. 234–235; Z. Łukawski, *Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym 1894–1907*, Warszawa 1984, s. 171.

¹⁵ L. Dubel, *Problem biurokracji w tradycji myśli socjalistycznej*, Lublin 1988, s. 230; J. W. Machajski, *Robotnik umysłowy 1911*, oprac. L. Dubel, Zamość 2012, s. 51–52.

Machajski podążał w swoich wywodach jeszcze dalej, wskazując na zdradę samego Karola Marksa, który jako inteligent nie dbał o urzeczywistnienie zasad socjalizmu oraz jego szybkie zwycięstwo, lecz wręcz odwrotnie – skrycie i obłudnie dążył do utrwalenia dotychczasowego ustroju kapitalistycznego, gdzie proletariatu pozostało w roli grupy wyzyskiwanej¹⁶. Machajski wysunął nowatorską tezę, iż nieuznani przywódcy ruchu socjalistycznego działający w sformalizowanych strukturach organizacji robotniczych doprowadzą do faktycznego przełomu i wyzwolenia oraz upodmiotowienia wyzyskiwanych mas, ale nieświadomy swych praw i możliwości lumpenproletariat może odegrać rewolucyjną rolę w przeobrażeniu zastanej rzeczywistości społecznej oraz gospodarczej. Grupę tę nazywano wówczas w Rosji: „bosiakami” i to oni mieli stworzyć nowy „kościół świetlanej przyszłości”. Odwołanie się w nowej koncepcji rewolucyjnej do najbiedniejszych warstw ludności chłopskiej nie było niczym nowym w rosyjskiej tradycji myślowej. Wyidealizowani chłopi mieli ponieść sztandar przemian oraz przeobrazić układ społeczny i polityczny w imperium carów w myśl wskazań tamtejszych narodników z lat osiemdziesiątych XIX w.¹⁷ Pozbywając się inteligentnych liderów partii lewicowych rozważających i definiujących dogmaty mające tylko formalne znaczenie, należało oprzeć nadchodzącą walkę na samych dołach społecznych, gdzie znajdowali się ludzie będący najbardziej potencjalnie zaangażowani w postulowaną przemianę w duchu anarchistycznym¹⁸.

Ważną rolę odegrały w omawianej doktrynie dostrzegalne znaki mistycyzmu, jakże popularne i „nośne” społecznie w Cesarstwie Rosyjskim. Agitacja do tego kierunku prowadzona przez przywódcę, a później jego zwolenników, również miała dogmatyczny charakter, przypominający nową religijną wizję zyskującą fanatycznych wyznawców. Już w okresie syberyjskim nowy kierunek były powszechnie przyjmowany przez różne ludy zamieszkujące wschodnie imperium. Z czasem w sposób samorodny i niekontrolowany doktryna zaczęła się rozwijać i ewoluować oraz docierać do najbardziej odległych zakąt-

¹⁶ M. Śliwa, *Ludzie i idee socjalistyczne w Polsce*, Kraków 1989, s. 33.

¹⁷ O roli warstwy chłopskiej w koncepcjach rewolucyjnych z początku XX w. z okresu przejmowania władzy w Rosji przez działaczy partii bolszewików – por. Z. Bauman, *Socialism. The active utopia*, ed. by T. B. Bottomore i M. J. Mulkey, London 1976, s. 77 i n.

¹⁸ H. Rappaport, *Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*, „Z Pola Walki” 1981, r. XXIV, nr 3–4 (95–96), s. 186; J. Salwiński, *Robotnik umysłowy...*, s. 8 i n.; R. Antonów, *Pod czarnym sztandarem. Anarchizm w Polsce po 1980 roku*, Wrocław 2004, s. 85–86.

ków wielkiego państwa Romanowów¹⁹. Trudno w istocie do dzisiaj „zrozumieć Rosję” i racjonalnie wyjaśnić fenomen popularności idei Machajskiego. Sami Rosjanie, poszukując własnej tożsamości, pozostają owładnięci „uniwersalną strukturą mitu” oraz przytłoczeni „religijno-kulturowym i duchowo-mentalnym” dziedzictwem samowiedzy – tak o sobie, jak i o swoim miejscu względem Europy²⁰. Antynomiczność i symboliczne wewnętrzne rozdarcie natury Rosji powoduje, że niedorzeczne i fałszywe z natury stają się spojrzenia z perspektywy Zachodu dla ludzi oderwanych od ludu i spraw agrarnych wywierających przemożny wpływ na kwestie społeczne i mentalne. Do tego idealizacja własnej wielkości i odrzucenie mód przychodzących z zachodu kontynentu, przy jednoczesnej fascynacji tym kierunkiem, dodatkowo komplikują ten obraz²¹. Brak racjonalności łączy się zarazem z duchową płaszczyzną i wizyjnym odbiorem w szerokich kręgach społecznych. I właśnie ten aspekt powodował, że idee podniesione przez Machajskiego (Polaka zesłańca), kulturowo niepowiązanego z tradycją nacji rosyjskiej, znalazły tak wielkie uznanie i zagorzałych zwolenników wśród samych Rosjan.

Jak już wskazano powyżej, kierunek wskazany przez Machajskiego ocierał się o ideologię anarchizmu, w myśl której należy stosować bezwzględne środki nielegalnej walki, do jakich zalicza się praktyczny terroryzm, w momencie zawierania zmywu robotniczej oraz wywołania powszechnej rewolucji. Stosunkowo duża bliskość ideowa łączyła te wskazania z popularnym na zachodzie Europy, a zwłaszcza we Francji syndykalizmem. W myśl tej doktryny należało nie tylko scementować działania robotników w obrębie związków zawodowych, odrzucając dotychczasowy model sformalizowanych partii politycznych, które z natury uwikłane są w parlamentarne układy z ugrupowaniami burżuazyjnymi i liberalnymi, pozostającymi w sprzeczności ze sprawą robotniczą. Głównym beneficjentem podejmowanych działań miał być proletariatus, a nie warstwy uprzywilejowane. Poza tym – zgodnie z poglądami Georgesa Sorela – należało podejmować gwałt – czyli terroryzm praktyczny. Postulat taki był odrzucany przez ówczesną socjaldemokrację działającą na płaszczyź-

¹⁹ Grupy machajczyków były zwłaszcza aktywne w rejonie Odessy i Petersburga, a wiadomości o nich docierały (za pośrednictwem stolicy Rosji) nawet poza granice Cesarstwa Rosyjskiego – zob. Wycinek z prasy francuskiej z dnia 12 maja 1907 r. dołączony do wspomnień J. Stróżeckiego, *Wspomnienia...*, [w:] „ARR” 1977, t. IV, s. 46.

²⁰ Cyt. za: M. Broda, *Historia a eschatologia. Studia nad myślą Konstantego Leontje-wa i „zagadką Rosji”*, Łódź 2001, s. 229–230.

²¹ Tamże, s. 231 i n.; F. Dostojewski, *Dziennik pisarza*, t. 1, Warszawa 1982, s. 47–48; H. A. Бердяев, *Судьба России*, Москва 1990, s. 10.

nie legalnej drogi parlamentarnej. Reasumując, tylko należycie uświadomieni i zorganizowani robotnicy mogli dokonać rewolucyjnych przeobrażeń prowadzących do faktycznego przewartościowania zasad społecznych w imię postulatów wolności i sprawiedliwości. Zasygnalizowana tu metoda terrorystyczna pozostająca w sprzeczności z przyjętą powszechnie drogą demokratycznych przemian miała w skali światowej doprowadzić do zakładanej rewolucji²².

Koncepcja ta bliska była ideologii anarchizmu, pomimo wcześniej zasygnalizowanego postulatu wystosowanego przez samego Machajskiego, aby odrzucić myślenie związane z tym kierunkiem. Doprowadzenie do buntu mas społecznych wiązało się z domniemanym stosowaniem środków nielegalnej walki, do jakich zalicza się praktyczny terrorizm. Byłoby to wskazane w momencie zawiązania zмовы robotniczej oraz wywołania powszechnej rewolucji. Dodatkowo jego wykładnią był „agresywny ekonomizm” i zarazem wywyższenie niedocenianych dotąd (nawet przez socjalistów) grup społecznych²³. Dlatego przeciwnikami tej doktryny pozostawali nie tylko wielcy posiadacze ziemscy i kapitaliści, ale także dotychczasowi przywódcy partii socjalistycznych, będący bardziej inteligentami niż faktycznymi kierownikami ruchu robotniczego. Należy nadmienić, iż jeszcze w okresie syberyjskim, Machajski, jako autor broszury wydanej w Irkucku (z powodu święta 1 Maja), przestrzegał robotników przed działaczami z PPS. W mniemaniu lidera nowego kierunku działacze tej partii popychali robotników do walki politycznej, a nie klasowej mającej poprawić byt wyzyskiwanych²⁴. W istocie szerzej bardzo negatywnie oceniał on dotąd istniejący ruch robotniczy w Rosji i w Królestwie Polskim, ze względu na przejmowanie tradycji i metod postępowania socjaldemokracji zachodnio-

²² Idee te nie doczekały się praktycznego rozwinięcia w rzeczywistości społecznej na początku XX w., ale odegrały ważną rolę w okresie rozwoju dyktatury bolszewickiej po 1917 r. i na początkach włoskiego faszyzmu po 1919 r. Por. G. Sorel, *Réflexions sur la violence*, Paris 1908 oraz M. Waldenberg, *Prekursorzy Nowej Lewicy*, Kraków 1985, s. 129–131; R. Rocker, *Anarchism and anarcho-sindicalism*, London 1988, s. 29; R. Bäcker, *Totalitaryzm: geneza, istota, upadek*, Toruń 1992, s. 20–21; R. Górski, *Anarchizm ery przemysłowej*, [w:] *Anarchosyndykalizm. Strajki. Powstania. Rewolucje. 1892–1990*, red. R. Górski, Poznań–Kraków 2006, s. 7 i n.

²³ H. Rappaport, *Anarchizm i anarchiści...*, s. 188.

²⁴ Ton, w jakim była napisana broszura, wskazywał zdaniem ówczesnych, że autorem tego paszkwilu może być sam rząd carski lub S. Zubatow, który chciał sprowokować robotników do walk wewnętrznych i osłabienia, a nawet rozbicia całego ruchu socjalistycznego. Wspomniany pułkownik żandarmerii pracował od 1902 r. w Departamencie Policji, ale już wcześniej organizował legalne prorządowe stowarzyszenia robotnicze w celu odciążenia robotników od skrajnie rewolucyjnego ruchu.

europiejskiej, obcej kulturowo i stawiające błędne kierunki postępowania w podejmowanej walce klasowej. Szczególnie piętnował, ten zagorzały w młodości polski narodowiec, program niepodległościowy wspomnianej PPS, prowadzący – w jego mniemaniu – do wzrostu szowinizmu i wzajemnej wrogości wśród polskich robotników oraz rozrywający więzi z rosyjskim ruchem lewicowym, występującym przeciw tym samym wrogom klasowym w ramach państwa carów²⁵. Reasumując, Machajski zdecydowanie namawiał do wypowiedzenia posłuszeństwa inteligentom kierującym dotąd ruchem robotniczym, którzy nie pragną doprowadzić do zniesienia klas społecznych, ale tylko do częściowych reform (jak to określił) demokratyczno-radykalnych, które nie doprowadzą do stworzenia pożądanego ustroju komunistycznego. Masy ludowe zostaną w takiej zreformowanej rzeczywistości poddane kontroli inteligencji, która zastąpi dotychczasowy dyktat caratu. Tymczasem warstwa lumpenproletariatu najbardziej oczekująca zmian poddana będzie nowemu ustrojowi odległemu od wskazań socjalizmu i przypominającemu bardziej religię (opartą na dogmatach) i hamującą potencjalny postęp społeczny.

W drodze powrotnej z Syberii, po upływie terminu zesłania w lipcu 1900 r., Jan Machajski został ponownie zatrzymany (jak się później okazało omyłkowo wzięto go za Jerzego Stkiekłowa, działacza bolszewickiego), jednak znaleziono przy nim nielegalne broszury, i to w ilości 100 sztuk, zatytułowane: *Ewolucja socjaldemokracji*. Dlatego został powtórnie aresztowany i osadzony w Irkucku. Pomimo uwolnienia za kaucją, ponownie został zatrzymany i miał być zesłany do kraju Jakutów, zdołał jednak zbiec z więzienia w Aleksandrowsku, gdy groziła mu kara kolejnych sześciu lat zesłania do Średniokołymska (uciekając przez okno w celi) i w czerwcu 1903 r. udał się do Europy Zachodniej. Już na początku XX w., jeszcze w okresie pobytu na Syberii Machajskiego, powstały z inicjatywy Wiery Gurari i Michaiła Wietoszkina pierwsze grupy jego zwolenników²⁶. W 1902 r. wydały one pierwszomajową odezwę nawołującą do krytycznego stosunku do inteligencji i walki politycznej opartej na ruchach ludowych i robotniczych. Proletariuszy wzywano do samodzielnej walki z wyzyskiem i o pełne wyzwolenie społeczne. Grupy machajewców odgrywały znaczącą rolę w Cesarstwie Rosyjskim, między innymi od 1903 r. m.in. w Ode-

²⁵ А. Вольский [J. W. Machajski], *Умственный рабочий*, ч. 1: *Эволюция социал-демократии XIX века*, Genewa 1905, s. 42; M. Śliwa, *Ludzie i idee socjalistyczne w Polsce*, s. 34–35.

²⁶ Nie byli to tylko „zawodowi rewolucjoniści”, ale także robotnicy – m.in.: rzemieślnicy, piekarze, kolejarze czy drukarze.

ssie, Białymstoku, Berdyczewie, Jekaterinosławiu i Petersburgu, rekrutowały działaczy robotniczych dążących do stosowania taktyki terrorystycznej wbrew zaleceniom większości partii lewicowych, zgodnie jednak z kierunkiem anarchistycznym²⁷. Do rozpropagowania tego kierunku przyczynił się jeden z uczniów Machajskiego – Aleksandr Szetlicha i stworzona przez niego Grupa Nieprzejednanych²⁸.

Wiosną 1905 r., gdy sytuacja rewolucyjna w Królestwie Polskim nabrzmiewała coraz bardziej, Machajski przebywał na emigracji w Genewie, gdzie po ucieczce z Syberii się osiedlił i poślubił, wyznającą podobne poglądy polityczne, Różę Lewin (ps. Wiera). Tam także wydawał pismo w języku rosyjskim. Jak wspominał Stanisław Wojciechowski: „trzymał się z dala od innych rewolucjonistów [...]. Zmienił się do niepoznania; stał się jakiś ponury, przyjął mnie zimno, mówił niewiele. W uniwersytecie był pełnym życia narodowcem, kierował akcją rugowania trupy rosyjskiej z polskiego teatru, a teraz pałał niechęcią do inteligencji, robił wrażenie sekciarza, opętanego jakąś manią. Podobno na Syberii stworzył osobną sektę rewolucyjną”²⁹. Autor wspomnień starał się zrozumieć to nietypowe zachowanie ideologa rewolucjonisty, dowodząc: „Życie w osamotnieniu z dala od wpływów cywilizacji zachodniej dziwnie oddziaływało na wielu wygnańców; zatrzymywało ich rozwój umysłowy albo cofało wstecz, upodabniając do otaczających ich pierwotnych ludzi”³⁰. Do podobnej refleksji skłania również list samego Machajskiego do Żeromskiego napisany na emigracji w Szwajcarii z 24 lutego 1904 r., gdzie nasz bohater stwierdza, iż: „Tutaj na emigracji na jakiegokolwiek współdziałanie ze strony inteligencji polskiej i rosyjskiej nie liczyłem i liczyć nie mogę. Mimo tego przekonany jestem głęboko, że współdziałanie, i przy tym szerokie, znajdę tylko w innych sferach”³¹. Nasz bohater starał się nawiązać kontakt z różnymi formacjami lewicowymi, licząc na wsparcie organizacyjne i finansowe przy wydaniu swoich

²⁷ Z. Łukawski, *Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym...*, s. 171; J. W. Makhajski, *Le socialisme des intellectuels...*, s. 22–23; И. Е. Задорожнюк, В. В. Кривенький, Я. В. Махайский, [w:] *Политическая история России в партиях и лицах*, Москва 1994, s. 297–303; L. Dubel, *Zapomniany prorok rewolucji...*, s. 45–47, 112–113.

²⁸ В. А. Савченко, *Анархисты–террористы в Одессе (1903–1913)*, Одесса 2006.

²⁹ Cyt. za: S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, t. I, Lwów–Warszawa 1938, s. 165–166.

³⁰ Tamże, s. 166.

³¹ Cyt. za: S. Pigoń, *Zygzyki przyjaźni...*, s. 364. Machajski osamotniony i niedoceniany przez różne grupy polityczne musiał ponownie podjąć pracę fizyczną, m.in. jako zecer lub malarz pokojowy. Z. Zaremba, *Słowo o Wacławie Machajskim*, s. 64.

prac z zakresu bardzo indywidualnie rozumianego socjalizmu. Między innymi podczas pobytu w Berlinie starał się umówić z Różą Luksemburg i Julianem Marchlewskim z SDKPiL, a także bywał częstym gościem na wykładach wygłaszanych przez anarchistów.

Tymczasem na bazie poglądów wyznawanych przez zwolenników Machajskiego wyodrębniły się z czasem, zwłaszcza pod wpływem wydarzeń związanych z rewolucją 1905 r., formacje anarchistyczne: czarnoznamieńców, beznaczczałców i bezmotywników. Propagowały one potrzebę odstąpienia od legalnych partii politycznych (w tym także lewicowych) i wykorzystanie strajku powszechnego oraz spisków i zmów robotniczych w celu wywarcia zmian w położeniu klasy robotniczej i chłopskiej. Na przełomie lat 1906 i 1907 utworzono nową organizację – tzw. „Zmowę Robotniczą” („Raboczij Zagawor”). Zrzeszeni w niej robotnicy wierzyli we własną proletariacką rewolucję oraz zwalczali władzę państwową i partie polityczne. Członkowie tej organizacji rekrutowali się na ogół z dotychczasowych działaczy lub sympatyków skrajnie lewicowej, ale wzorcowo marksistowskiej SDKPiL. Byli to z reguły ludzie młodzi – robotnicy, którzy mieli już jednak „bogaty bagaż” rewolucyjnych doświadczeń. Widząc okrucieństwa rządu i służb porządkowych, nie obawiali się używać broni i przemocy wobec ludzi władzy, a także przeciwników politycznych. Nie posiadając pionu kierowniczego, zdani byli na samodzielną i często chaotyczną akcję oddolną szeregowych członków. Ich działania nie przypominały jednak rewolucyjnej wizji twórcy tego kierunku, lecz ocierały się o zwykły bandytyzm i wymuszenia na niewinnej i niezbyt majątej ludności cywilnej³². Zmowa Robotnicza odwoływała się do organizacji rad delegatów robotniczych, jakie funkcjonowały w Petersburgu w 1905 r. Agitację wśród robotników, a także bezrobotnych podjęli – naśladując kierunek zapoczątkowany przez Machajskiego – jego najbliżsi współpracownicy: Wiera Gurari i Rafael Margolin. Zamierzali rozpocząć bój z carską władzą poprzez masowe powstanie i działania terrorystyczne. Grupy machajewców powstawały spontanicznie w Petersburgu i Odessie i przyjmowały właśnie nazwę Raboczij Zagawor (Zmowa Robotnicza), wchodząc w bliskie kontakty z petersburską grupą Anarchia. Przejściowo dołączył do nich w 1906 r. sam Machajski, który przybył do zrewolucjonizowanej Rosji. Do tej formacji garnęli się również polscy robotnicy reprezentujący skrajnie lewicowe poglądy oraz uznający bliskość i potrzebę współdziałania z proletariatem rosyjskim w celu obalenia jednego wroga – caratu oraz klas posiadających w systemie kapitalistycznym. Na terenie Królestwa Polskiego

³² Por. Relacja: J. Reszke („Leon”), *Wspomnienia*, „ARR” 1976, t. III, s. 131–133.

(a konkretnie w Warszawie) Zmowa Robotnicza uaktywniła się pod koniec 1905 r., a na jej czele działał były zesłaniec A. Porębski, kontaktując się z centrum organizacyjnym w Petersburgu. Kontakt tej formacji z pierwowzorem rosyjskim stworzonym przez Machajskiego był dość luźny³³. W jej skład wchodził przede wszystkim działacze lub dotychczasowi sympatycy SDKPiL³⁴. Orędownikami utworzenia tej formacji (na jesieni 1906 r.) byli między innymi Max Nacht („Czarny”) oraz Konrad Wężyk, związany wcześniej ze stołeczną SDKPiL. Wielu robotników działających dotąd w formacjach marksistowskich przechodziło do ugrupowań reprezentujących skrajne poglądy. Tendencję tę odnotowali nawet pracownicy carskiej Ochrony pod koniec 1906 r., kiedy to donosili do różnych podległych im instytucji, że coraz więcej osób działających dotąd w legalnych lub półlegalnych związkach i partiach robotniczych pod wpływem agitacji grup skrajnych oraz panującego zamieszania rewolucyjnego poczęło przechodzić świadomie na stronę anarchistów i dążyć do akcji bojowych, które odpowiadają „ich rozbudzonemu stanowi ducha”³⁵. Secesjoniści zakładający Zmowę Robotniczą nie dysponowali jednak dostatecznie silnym zapleczem organizacyjnym, zaczęli też działać w schyłkowym okresie dogasającej już rewolucji, stąd nie mogli odegrać poważnej roli³⁶. Nawet w ocenie lewicowych działaczy (z SDKPiL) uchodzili za pospolitą „bandę”, która nie tyle podejmowała wyzwania rewolucyjne, ile dokonywała kolejnych aktów terrorystycznych, których konsekwencje ponosiła ludność cywilna³⁷. Podobne forma-

³³ M. S. Shatz, *Jan Waclaw Machajski. A Radical Critic...*, s. 141–142; J. W. Makhaiski, *Le socialism des intellectuels...*, s. 25–26.

³⁴ I właśnie w łonie tej partii trwały zażarte dyskusje i narady, kończące się rozłamem i przenikaniem do nowej formacji reprezentującej idee zaczerpnięte z anarchizmu i chcącej stosować metody terrorystyczne zamiast powszechnej rewolucji i akcji masowej, lansowanych przez Lenina i SDKPiL. Por. S. Pestkowski, *Wspomnienia rewolucjonisty*, Łódź 1961, s. 108–110; J. Reszke („Leon”), *Wspomnienia*, s. 131–132; J. Salwiński, *Robotnik umysłowy...*, s. 19.

³⁵ Powiadomienie Departamentu Policji o rozpowszechnianiu się w środowiskach robotniczych anarchizmu, z 26 grudnia 1906 r., Petersburg [ГАРФ. Ф. 102. Он. 260. Д. 15. Л. 38], [w:] E. И. Щербакoва, *Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX-начало XX вв.)*. Сборник документов. Серия «Первая публикация», Москва 2001, s. 250.

³⁶ M.in. nie dysponowali własną bazą poligraficzną (co było czymś normalnym wśród wszelkich nurtów lewicowych w tym okresie) i byli zdani na literaturę wydawaną w Genewie przez samego Machajskiego.

³⁷ Nie był to proceder odosobniony i szybko się rozpowszechnił w innych rejonach Królestwa Polskiego. Już w połowie 1905 r. w raporcie ekspozytury policyjnej po stronie

cje powstały na przełomie lat 1906 i 1907 także w Częstochowie, na Lubelszczyźnie oraz w Łodzi. W tym robotniczym mieście, gdzie dochodziło do walk nie tylko pomiędzy ugrupowaniami lewicowymi i przedstawicielami burżuazji oraz władz zaborczych, ale także pomiędzy radykalnymi nurtami proletariackimi na czele grupy stanął były aktywista tutejszego komitetu PPS Nikodem Kamer. Ten były z zawodu nauczyciel namówił swoich podopiecznych do napadu rabunkowego (w dniu 23 sierpnia 1907 r.) na sklep Rudolfa Zieglera przy ulicy Wschodniej 32 w Łodzi (nieudanego zresztą)³⁸. Dość szybko na ślad tych aktywistów wpadli specjaliści z carskiej Ochrony, co przypieczętowało los formacji³⁹.

Sam Machajski, obawiając się aresztowania, ewakuował się z Cesarstwa Rosyjskiego i podążając przez Finlandię i Niemcy dotarł do Galicji w 1907 r. Już po upadku pierwszej rewolucji proletariackiej Machajski konkludował, iż wydarzenia ostatnich lat wskazały na autentyczne dążenie mas robotniczych i ludowych do prawdziwego zrywu społecznego, jednak aktywność ta została zdławiona przez siły burżuazyjne, które przetransponowały proletariacki ruch w masę nieprzemysłanych i niemających szans na powodzenie zrywów. A w tym samym czasie miliony potencjalnych rewolucjonistów nie zostały pobudzone do odpowiednich działań, które mogły przynieść prawdziwe wyzwolenie ludu. Machajski krytykował zwłaszcza socjalistów za odrzucenie programu ekonomicznego, mającego doprowadzić do powszechnego strajku mogącego zniszczyć podstawy gospodarki opartej na systemie kapitalistycznym. Zamiast tego jednego przełomowego zrywu ograniczono akcję strajkową do wielu wystąpień branżowych, łatwo pacyfikowanych – siłowo lub polubownie – przez władzę i burżuazję. Stwierdzał nawet, iż w dużych ośrodkach miejskich nieomal codziennie ginęli aktywiści rewolucyjni od kul nie tylko carskiego aparatu przymusu, ale także od wystrzeliwanych z broni należącej do socjali-

---

C.k. monarchii donoszono do przełożonych w Krakowie: „nieznane indywidua włączają się po różnych powiatach guberni kieleckiej i wymuszają od zamożniejszych osób datki pieniężne lub też napadają na nich w celach rabunkowych”, cyt. za: Raport z ekspozytury policji w Kocmyszowicach, za czas 15 VII do 1 VIII 1905 r., L. 1059/pr., Archiwum Narodowe w Krakowie, Dyrekcja Policji Krakowskiej, sygn. 60, k. 1293.

³⁸ N. Kamer za przynależność do PPS FR został skazany na cztery lata, ponownie osadzony za wspomniany napad na sklep, 29 marca 1909 r. został skazany ostatecznie na 12 lat katorgi. Zob. J. Reszke („Leon”), *Wspomnienia*, s. 131–133; L. Dubel, *Zapomniany prorok rewolucji...*, s. 47–48.

³⁹ O aresztowaniu i surowych wyrokach na członkach „Zmowy Robotniczej” w 1908 r. zob. H. Rappaport, *Anarchizm i anarchiści...*, s. 36–39, 78, 91–92.

stycznych bojówek partyjnych. W 1907 r., z perspektywy dwóch lat po rewolucji 1905 r., Machajski stwierdzał, że po triumfalnym odtrąbieniu zwycięstwa rewolucji w październiku 1905 r. nastął czas apatii i przygnębienia. Powstanie moskiewskie, mogące być momentem przełomowym w mobilizowaniu mas proletariackich w dziele rewolucji, wykazało słabość sił postępu, a gotowe wystąpić rzesze robotników nie zostały odpowiednio pobudzone do masowego zrywu mogącego wstrząsnąć panującym porządkiem kapitalistycznym. Winę za taki obrót rzeczy ponosiły w ocenie Machajskiego nieprzemyślane intrygi inteligencji, która nieudolnie pokierowała poczynaniami ruchu lewicowego i konkretnych partii politycznych. Ważniejsze okazało się bezmyślne żonglowanie teoretycznych haseł i zamierzeń, co przyspieszyło klęskę oddolnego ruchu odnowy i doprowadziło ostatecznie do upadku rewolucji⁴⁰. Machajski, oceniając i zarazem krytykując formacje lewicowe – od marksistów po socjaldemokratów, a nawet anarchistów, najbardziej był gotów zaakceptować kierunek anarchosyndykalistyczny⁴¹.

Co znamienne, ten niepospolity umysł i jego wizyjne (choć bardzo oderwane od rzeczywistości) idee były masowo popierane nie tylko w kręgu proletariackim, ale także wśród wybitnych przedstawicieli polskiej inteligencji, między innymi w gronie jego znajomych pozostawał (jak już o tym wspomniano) przyjaciel z lat młodości – Stefan Żeromski. Jak zauważyła Halina Janaszek-Ivaničková: „elity inteligentnego proletariatu starały się przezwyciężyć poczucie samotności, zagubienia w społeczeństwie przez zanurzenie się w przeszłość i przyszłość [...]”. Wielkie utopie społeczne epoki umacniały go w przekonaniu o potrzebie i słuszności tego buntu, wskazywały mu jego społeczne perspektywy⁴². Dlatego prawdopodobnie tak chętnie lgnęli do wyznawcy rewolucyjnych utopi uznani mężowie, dostrzegający w osobie Machajskiego ucieleśnienie swoich własnych marzeń i prometejskich idei, niemożliwych w istocie do zrealizowania w obiektywnej sytuacji społeczno-gospodarczej z początku XX w.

W latach 1907–1911 Machajski przebywał w Krakowie i Zakopanem ukrywając się pod pseudonimem Jan Kiżło. Zatrzymany i oskarżony przez władze

⁴⁰ J. W. Machajski, *Bilans burżuazyjnej rewolucji rosyjskiej*, z 1909 r. [napisany w 1907 r.], Genewa, [w:] *Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*, zebrał i oprac. H. Rappaport, Warszawa 1981, s. 267–283.

⁴¹ M. S. Shatz, *Jan Waclaw Machajski. A Radical Critic...*, s. 145–150.

⁴² Cyt. za: H. Janaszek-Ivaničková, *Świat jako zagadanie inteligencji. Studium o Stefanie Żeromskim*, Warszawa 1971, s. 10–11.

austriackie o posługiwanie się cudzym paszportem miał być poddany ekstrakcji do Cesarstwa Rosyjskiego. W jego obronie stanęli jednak znani działacze galicyjscy, i to bynajmniej nie anarchistyczni czy nawet lewicowi pokroju typu Kazimierza Dłuskiego i Stanisława Trusiewicza, ale także Stefan Żeromski, a nawet lider polskiego ruchu narodowego Roman Dmowski. Dzięki ich wstawiennictwu zdołał wyjechać z niegościnnych Austro-Węgier i osiedlił się w Paryżu⁴³.

W tym galicyjskim okresie wspomagała Machajskiego grupa działaczy anarchistycznych skupiona wokół osoby Augustyna Wróblewskiego. W redakcji „Sprawy Robotniczej” (organu prasowego tej formacji), zwrócono uwagę na stosunek Machajskiego do roli parlamentu, a właściwie krytykę tej formy „pozornej” demokratyzacji życia społecznego. Wiele łączyło Wróblewskiego z Machajskim. Obaj nie mogli się wyrzec koncepcji rewolucji i walki (w tym nawet terrorystycznej) podejmowanej przez robotników w imię wywalczenia wolności dla ludu. O Machajskim napisano: „Nazywano go szpiclem, prowokatorem, a wreszcie teoretykiem bandytyzmu, i nawet doszło do tego, że ostrzegano zarząd sanatorium, w którym przebywał, że może zagrabić kasę sanatorium [...]. Jan Machajski jest człowiekiem szlachetnego, prawego charakteru, człowiekiem czystych, bezinteresownych ideałów [...]. Ale za cóż ściągnął na siebie tak wielki gniew? Za to, że potępił metodę parlamentarną walki socjalistycznej i... zyskiwał sympatię i posłuch u towarzyszy robotników”⁴⁴. Wspomniani, wychodząc z marksizmu, odbierali swoją ideową powinność wobec ludzkości w wymiarze pojęcia dającego się określić gnozą światopoglądową, zbliżoną do tej, która towarzyszyła religijnej sekcji manichejczyków w pierwszych wiekach naszej ery, na pograniczu judaizmu i chrześcijaństwa. Była więc to wiara w nieomyślność i czystość wyznawanej idei, która precyzyjnie i bez niedomówień określała potrzeby społeczne i sposób dokonania zmian społecznych mających nadejść w najbliższym czasie, w czym czynny udział miały brać masy proletariackie. Na wyróżnienie zasługuje również ascetyczne podejście obu ideologów do potrzeb życiowych oraz ich mistyczna wiara oraz częste odwoływanie się do kanonów religijnych (w imię obalenia i zniszczenia tych koncepcji)⁴⁵.

⁴³ Zob. „Naprzód” I 1911, nr 12, 17, 19, 22, 24; S. Pigoń, *Zygzaki przyjaźni...*, s. 356–358; J. Salwiński, *Robotnik umysłowy...*, s. 5; J. W. Machajski, *Le socialisme des intellectuels...*, s. 29; L. Dubel, *Zapomniany prorok rewolucji...*, s. 53–57.

⁴⁴ Cyt. za: *Machajski i Machajowcy*, „Sprawa Robotnicza”, 15.04.1912, nr 6, s. 4.

⁴⁵ O gnozie politycznej powiązanej z marksizmem i późniejszym leninizmem pisał R. Bäcker, wskazując na typowe cechy tego zjawiska, m.in. takie jak: nadinterpretacja

Wyznając tak anarchistyczne i kontrowersyjne idee trudno było się zmierzyć z realizmem epoki i faktycznymi możliwościami zakładanych teoretycznie zmian między ludźmi. Zaplanowana, wydałaby się w szczegółach, i oczekiwana przez tak wielkie grupy społeczne rewolucja nie uaktywniła swojej mocy i nie doprowadziła do przewartościowań struktur społecznych. Dlatego pokolenie to, będące u szczytu swych możliwości, z precyzyjnie nakreślonymi oczekiwaniami, gremialnie zawiodło się, a pokładane przez nie nadzieje na radykalne przewartościowanie rzeczywistości społeczno-ekonomicznej doznały zawodu po upadku fali rewolucyjnej. Poczucie apatii pogłębiło się dodatkowo w epoce kontrrewolucji i postępującego terroru wschodniego zaborcy, ale niepodejmowanego przez proletariat, lecz wszechwładne władze carskie. Tak długo oczekiwany powiew zmian nie doprowadził do zmiany bytu robotników, a stojący za nimi ideolodzy podwójnie zawiedli tych pierwszych. Wyimaginowana „społeczność aniołów”, jak to ujął Ludwik Hass, nie zdołała powstać i nie zastąpiła dotychczasowego podziału klasowego i wzajemnych antagonizmów typowych dla epoki kapitalizmu z początku XX w.⁴⁶

W 1914 r. doszło do wybuchu wielkiej wojny, której symptomy Machajski dostrzegął i prorokował także „nową” rewolucję w despotycznie rządzonej carskiej Rosji. Nie angażował się jednak w konkretne działania polityczne czy nawet dysputy toczone między różnymi grupami działaczy lewicowych. Ostatecznie na wieść o wybuchu rewolucji lutowej w Rosji (1917 r.) Machajski postanowił udać się do tego państwa i tam pragnął rozwijać swoje marzenia o wielkiej rewolucji. Jej nośnikiem miał być tamtejszy lud, który go przed laty tak bardzo zainspirował do filozofii czynu. W Moskwie odnalazł grupę swoich dawnych wyznawców i założył z nimi niewielkie koło polityczne, którego członkowie na wiecach starali się spopularyzować tezy ruchu. Tymczasem doszło do walki politycznej między rewolucjonistami zakończonej zwycięstwem bolszewików w imię hasła „cała władza w ręce Rad”, a o ekonomicznych i społecznych przemianach większość głosicieli nowego porządku zapomniała. Taki rozwój wypadków spotkał się z krytyczną oceną Machajskiego stanowczo wyartykułowaną w zbiorze artykułów wydanych pod wspólnym tytułem:

---

historii, moralność wynikającą z doktryny, status wyznawcy odwołującego się do samokrytyki, jednostronna ocena człowieka ze względu na jego udział w zbawieniu, wyróżnienie bohaterów i mas rewolucyjnych oraz dualizm rejonów mających być zbawionymi lub skazanymi na zagładę. Zob. R. Bäcker, *Totalitaryzm...*, s. 67–70.

⁴⁶ Cyt. za: L. Hass, *Pokolenia inteligencji Królestwa Polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. LXV, z. 2, s. 311.

Raboczaja rewolucyja, który pozostając wierny swoim wyobrażeniom nadchodzących przemian krytykował bolszewików za zbratanie się robotników z inteligencją, co w jego mniemaniu przypominało doktrynerstwo partii socjal-demokratycznych i niweczyło wiarę w postęp. Stanowisko takie spotkało się z nieufnym przyjęciem wśród liderów rosyjskiej rewolucji – tj. Włodzimierza Lenina i Lwa Trockiego, tworzących „nowy” reżim (w istocie tyranię bazującą na błędnych założeniach marksizmu i przejmującą środki produkcji oraz narzucającą ład społeczno-gospodarczy proletariatu wbrew dążeniom tego ostatniego)⁴⁷. Pomimo tego nowe rewolucyjne władze zaproponowały Machajskiemu stanowisko redaktora naczelnego pisma „Narodnoje Chozjajstwo”, on jednak odmówił zadawalając się posadą redaktora i korektora we wspomnianym periodyku. Osamotniony w swoich poglądach umarł w dniu 19 lutego 1926 r. i został uroczyście pochowany na cmentarzu Nowodiewiczym w Moskwie, jak bohater rewolucji rosyjskiej.

Tak ten osobliwy kierunek stworzony przez wizjonera z Buska szybko wrósł w dominującą koncepcję komunistyczną, tak samo jak większość jego wcześniejszych wyznawców⁴⁸. O samym Janie Wacławie Machajskim niewiele by dzisiaj pamiętało, gdyby nie fakt, że został rosyjskim (a właściwie międzynarodowym) krzewicielem idei anarchistycznej, wymykającej się z dotychczasowych kanonów i torów wytyczonych przez jego wielkich poprzedników⁴⁹. Utał się za to na stałe w Rosji nowy termin używany na określenie wyznawców tego proroka anarchizmu ludowego, chcącego owoładnąć masami społecznymi – „machajewszczyzna”⁵⁰.

---

⁴⁷ W konsekwencji tego stanowiska Machajski nie zdołał wydać drukiem całości swych prac w Moskwie wobec sprzeciwu cenzury zależnej od nowej władzy – bolszewików.

⁴⁸ L. Dubel, *Zapomniany prorok rewolucji...*, s. 168–173.

⁴⁹ Por. ocenę jego doktryny i działalności w dzisiejszej Federacji Rosyjskiej: A. H. Тарасов, *Революция не всерьёз. Штудии по теории и истории квазиреволюционных движений*, Екатеринбург 2005, s. 25.

⁵⁰ O tych zawirowaniach wokół kontrowersyjnej i wieloznacznej osoby Machajskiego: A. Mencwel, *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa 2009, s. 57 i n.

Bibliografia

Źródła archiwalne i drukowane:

- Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*, zebr. i opr. H. Rappaport, Warszawa 1981.
- KC Ligi Narodowej, *Odezwa*, z 8 XII 1899 r., Warszawa, [w:] *Papiery Bolesława i Marii Wysłouchów*, t. 53.
- List otwarty w sprawie obchodów 100 letniej rocznicy 3 Maja*, [w:] Broszury agitacyjne postępowych grup młodzieżowych z lat 1884–1903 przekazane z Archiwum PPS w Londynie, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 6930 IV.
- [Machajski Jan Waclaw] Махайский Я. В., *Банкротство социализма в XIX в.* 1906.
- Machajski Jan Waclaw, *Bilans burżuazyjnej rewolucji rosyjskiej*, z 1909 r. [napisany w 1907 r.], Genewa, [w:] *Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*, zebr. i opr. H. Rappaport, Warszawa 1981.
- [Machajski Jan Waclaw] Makhaïski J. W., *Le socialism des intellectuels, textes choisis, traduits et presents par A. Skirda*, Paris 2001.
- Machajski Jan Waclaw, *Robotnik umysłowy 1911*, opr. L. Dubel, Zamość 2012.
- [Machajski Jan Waclaw] Вольский А., *Умственный рабочий*, ч. 1: *Эволюция социал-демократии*, [b. m. w.] 1898.
- [Machajski Jan Waclaw] Вольский А., *Умственный рабочий*, ч. 1: *Эволюция социал-демократии XIX века*, Genewa 1905.
- Materiały do dziejów Królestwa Polskiego i emigracji z lat 1820–1914. M.in. prasa powstańcza, odezwy, ulotki wyborcze, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu*, sygn. 7227 III.
- Nacht Siegfried, *Die direkte Aktion*, Berlin 1906.
- Pismo L. 1710/pr. C.k. Prezydium Namiestnictwa do Dyrekcji Policji w Krakowie, z dn. 24 XII 1906 r., Lwów, Archiwum Państwowe w Krakowie, Departament Policji Krakowskiej, sygn. 509.
- Powiadomienie Departamentu Policji o rozpowszechnianiu się w środowiskach robotniczych anarchizmu, z 26 XII 1906 r., Petersburg [ГАРФ. Ф. 102. Он. 260. Д. 15. Л. 38], [w:] Е. И. Щербакова, *Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX-начало XX вв.)*. Сборник документов. Серия «Первая публикация», Москва 2001.
- Raport z ekspozytury policji w Kocmyszowicach, za czas 15 VII do 1 VIII 1905 r.*, L. 1059/pr., Archiwum Państwowe w Krakowie, Departament Policji Krakowskiej, sygn. 60.
- Sorel G., *Réflexions sur la violence*, Paris 1908.
- Ustawa Ligi Polskiej z XII 1887 r.*, [w:] S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964.

Wspomnienia i pamiątki:

- Dostojewski F., *Dziennik pisarza*, t. 1, Warszawa 1982.
- Drobner B., *Bezustanna walka. Wspomnienia 1883–1918*, Warszawa 1962, [t. 1].
- Pestkowski S., *Wspomnienia rewolucjonisty*, Łódź 1961.
- Pigoń S., *Zygzaki przyjaźni. Jan Wacław Machajski – Stefan Żeromski*, [w:] S. Pigoń, *Miłe życia drobniaki. Pokłosie*, Warszawa [1964].
- Reszke J. („Leon”), *Wspomnienia*, „Archiwum Ruchu Rewolucyjnego” 1976, t. III.
- Strożeczki J., *Wspomnienia* [nigdy niepublikowane wcześniej drukiem napisane w Paryżu w 1907 r.], „Archiwum Ruchu Rewolucyjnego” 1977, t. IV.
- Wojciechowski S., *Moje wspomnienia*, t. I, Lwów–Warszawa 1938.
- Zaremba Z., *Słowo o Wacławie Machajskim*, Paryż 1967.

Opracowania i artykuły:

- Antonów R., *Pod czarnym sztandarem. Anarchizm w Polsce po 1980 roku*, Wrocław 2004.
- Bauman Z., *Socialism. The active utopia*, ed. by T. B. Bottomore i M. J. Mulkey, London 1976.
- Bäcker R., *Totalitaryzm: geneza, istota, upadek*, Toruń 1992.
- [Bierdiajew N. A.] Бердяев Н. А., *Судьба России*, Москва 1990.
- Broda M., *Historia a eschatologia. Studia nad myślą Konstantego Leontjewa i „zagadką Rosji”*, Łódź 2001.
- Dubel L., *Problem biurokracji w tradycji myśli socjalistycznej*, Lublin 1988.
- Dubel L., *Zapomniany prorok rewolucji. Szkic o Janie Wacławie Machajskim*, Lublin 2009.
- Gałwazin S. N. [Галвазин С. Н.], *Охранные структуры Российской империи: формирование аппарата, анализ оперативной практики*, Москва 2001.
- Goriew B. I. [Горев Б. И.], *Анархисты, максималисты и махаевцы: анархические течения в первой русской революции*, Пиотроград 1918.
- Górski R., *Anarchizm ery przemysłowej*, [w:] *Anarchosyndykalizm. Strajki. Powstania. Rewolucje. 1892–1990*, red. R. Górski, Poznań–Kraków 2006.
- Hass L., *Pokolenia inteligencji Królestwa Polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. LXV, z. 2.
- Janaszek-Ivaničková H., *Świat jako zagadanie inteligencji. Studium o Stefanie Żeromskim*, Warszawa 1971.
- Kaniew S. N. [Канев С. Н.], *Революция и анархизм. Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.)*, Москва 1987.
- Kądziela J., *Młodość Stefana Żeromskiego*, Warszawa 1976.
- Komin W. W. [Комин В. В.], *Анархизм в России*, Калинин 1969.
- Łukawski Z., *Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym 1894–1907*, Warszawa 1984.
- Mencwel A., *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa 2009.

- Pieriegudowa Z. I. [Перегудова З. И.], *Политический сыск России, 1880–1917*, Москва 2000.
- Rappaport H., *Anarchizm i anarchiści na ziemiach polskich do 1914 roku*, „Z Pola Walki” 1981, r. XXIV, nr 3–4 (95–96).
- Rocker R., *Anarchism and anarcho-syndicalism*, London 1988.
- Rublow D. I. [Рублёв Д. И.], *Диктатура интеллектуалов? Проблема «интеллигенция и революция» в российской анархистской публицистике конца XIX-начала XX веков*, Москва 2010.
- Salwiński J., *Robotnik umysłowy – czyli Jana Waclawa Machajskiego „prawdziwie robotnicza rewolucja”*, „Z Pola Walki” 1988, r. XXXI, nr 1 (121).
- Sawczenko W. A. [Савченко В. А.], *Анархисты–террористы в Одессе (1903–1913)*, Одесса 2006.
- Schneiderman J., *Sergei Zubatov and revolutionary Marxism. The struggle for the working class in tsarist Russia*, Ithaca–New York 1976.
- Sedlmaier A., *The Consuming Visions of Late Nineteenth – and Early Twentiethcentury Anarchists. Actualising Political Violence Transnationally*, „European Review of History” 2007, Vol. 14, No. 3.
- Shatz M. S., *Jan Waclaw Machajski. A Radical Critic of the Russian Intelligentsia and Socialism*, Boston 1989.
- Śliwa M., *Ludzie i idee socjalistyczne w Polsce*, Kraków 1989.
- Tarasow A. N. [Тарасов А. Н.], *Революция не всерьёз. Штудии по теории и истории квазиреволюционных движений*, Екатеринбург 2005.
- Waldenberg M., *Prekursorzy Nowej Lewicy*, Kraków 1985.
- Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław–Warszawa 1980.
- Wojtasik J., *Warszawa w ruchu niepodległościowym w latach 1864–1904*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, red. A. Koseski, A. Stawarz, Warszawa 2001.
- Zadorožniuk I. E. [Задорожнюк И. Е.], Kriwienki Walerij W. [Кривенький Валерий В.], *Я. В. Махайский*, [w:] *Политическая история России в партиях и лицах*, Москва 1994.

Streszczenie

Jan Waclaw Machajski od młodzięcych lat charakteryzował się dużą zmiennością nastrojów i zdolnością przechodzenia od jednej skrajności w kolejną – odwrotną do poprzedniej. Do tego nastawiał się bardzo emocjonalnie do wyznawanej w danym momencie doktryny i nie dawał się zwieść żadnemu tłumaczeniu i polemice. Pierwotnie zaangażował się w nielegalną działalność w polskim ruchu narodowym. Jednak aresztowany przez Rosjan i skazany na trzy lata więzienia oraz pięć lat osadzenia we wschodniej Syberii diametralnie zmienił swoje poglądy i zafascynował się skrajną ideą rewolucyjną osadzoną w specyficznych realiach Imperium Rosyjskiego.

Krytykując koncepcje preferowane przez marksistów oraz socjaldemokratów postulował wzorce anarchistyczne i wolnościowe. Stworzył własną, oryginalną doktrynę rewolucyjną, której centralną osią był proletariatus, mający samorodnie przeprowadzić przewrót dający powszechną wolność wszystkim ludziom zniewolonym w państwie carów. Machajski, po powrocie z zesłania, egzystował na emigracji przebywając w Szwajcarii, jednak jego ekscentryczne idee znalazły wielu wyznawców w Rosji w pierwszych dwóch dekadach XX w. Uaktywnili oni swoją działalność w ramach tzw. Zmowy Robotniczej w czasie rewolucji 1905 r. oraz innych anarchistycznych i radykalnych formacjach istniejących na obszarze Cesarstwa Rosyjskiego.

Summary

Jan Waclaw Machajski was characterized by a great changeability of moods and ability for going from one extreme to another – opposite to the previous one – from youthful years. Moreover, his attitude was very emotional and he was not deceived by any explanation or polemic. Originally he got involved in illegal activity in Polish national movement. However, having been arrested by Russians and sentenced to three years in prison and five years exile to the Eastern Siberia, he had radically changed his views and was fascinated by the extreme revolutionary idea embed in peculiar realities of the Russian Empire. Criticizing ideas preferred by Marxist and social democrats, he demanded anarchistic and freedom patterns. He created his own, original revolutionary doctrine, whose the central axis was proletariat, which was to cause revolution giving freedom for all the people enslaved in the country of tsars. After the return from the exile, he lived abroad in Switzerland, but his eccentric ideas found many adherents in Russia in the first two decades of the twentieth century. They had stimulated their own activity within the framework of so-called working conspiracy in times of Revolution in 1905 and other anarchistic and radical groups existing in the area of the Russian Empire.